

ПОПУЛІЗМ ЯК МОЖЛИВІСТЬ ЗМІН ТА РЕФОРМ

Досліджено проблематику популізму крізь призму реформування у політичному житті суспільства. Вивчення популізму актуалізується наявністю соціального замовлення від зацікавлених суб'єктів політичної дії, які застосовують популізм для реалізації своїх програм та у боротьбі за владу, акцентуючи свою увагу на можливостях змін та реформ. Зроблено висновки, що популізм можна вважати неминучим супутником політичної свободи та демократичного устрою.

Ключові слова: популізм, вибори, політичний лідер, політичний режим, демократія, реформи.

Kiyanka Iryna. Populism as a possibility of changes and reforms

The issue of populism is studied through the prism of reform in the political life of society. The study of populism is actualized by the presence of a social order from interested political actors who use populism to implement their programs and in the struggle for power, focusing on the possibilities of change and reform. It is concluded that populism can be considered an inevitable companion of political freedom and democracy.

Key words: populism, elections, political leader, political regime, democracy, reforms.

Поняття популізму утвердилося в сучасних політичній науці та політичній практиці на тлі відсутності його загальнозначного, однозначного тлумачення. Складність дефініції та широке розмаїття проявів популізму зумовлюють особливості підходів до його розуміння більшої частини авторів, що вже зверталися і активно продовжують звертатися до цієї теми. Складовою наукової дискусії, яка триває вже кілька десятиліть, постала, зокрема, думка, що від категорії «популізм» як інструмента політичного аналізу взагалі слід відмовитися. Проте чималий доробок дослідників популізму створює сьогодні досить міцну

© КІЯНКА Ірина Богданівна – доктор політичних наук, доцент кафедри європейської інтеграції і права Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України; ORCID: 0000-0002-3100-7796; e-mail: kiyanka@i.ua

основу для його активного використання політичною наукою [1, с. 31].

Дослідження політичного популізму є надзвичайно важливим в умовах його стрімкого поширення як у сучасному світі, так і в Україні. В нинішню інформаційну епоху динамічного нагромадження й поширення знань поряд із конструктивними спостерігаються й деструктивні процеси, такі, як примітивізація людського потенціалу, стирання граней між реальністю і віртуальністю, правдою і неправдою, руйнування традиційних ідеологій, падіння ролі політичних партій, нівелювання моральних принципів та ін.

Проте звернення до питання популізму як категорії політологічного аналізу дає можливість зробити висновок, що вона набагато складніша та багатовимірна. У науковому середовищі консенсусу щодо розуміння популізму сьогодні не склалося, і підходи дослідників позначені відмінними акцентами, втілюють різні погляди на зміст терміна «популізм». Він постає і політичною технологією, і специфічною характеристикою політичної діяльності, й суспільно-політичним феноменом, навіть ідеологією. Згода існує хіба що у визнанні складності точного й однозначного визначення популізму. Попри це популізм є історико-політологічною категорією, яка не лише зберігає аналітичну цінність, й набуває особливої актуальності, а також принципом буття людини у системі владних і суспільних відносин [2, с. 67].

Даною проблематикою займалися такі науковці: Д. Абертаці, І. Берлін, Б. Боніковскі, Ф. Декер, М. Дем'яненко, К. Дейвікс, Д. МакДоннел, Н. Гідрон, С. Кальтвассер, Дж. Кейтеб, М. Казін, М. Кенован, А. Колодій, В. Литвин, К. Мадде, А. Романюк, П. Таггарт та ін.

Актуальність осмислення проблематики популізму обумовлена насамперед тим, що популізм стає характерною ознакою як українського, так і світового політичного простору. Популізм несе загрози демократичному розвитку країн, оскільки під гаслами популізму та шляхом використання інструментарію демократії владу можуть здобути особи, які спричинять реверс демократичних практик, що вже було в новітній історії України та призвело до появи двох Майданів.

У сучасну епоху політичний популізм процвітає, що, на думку У. Бека, пов'язано з тим, що «сила популізму є тим більшою, чим менше державна політика здатна давати відповіді на питання, які ставить перед нею радикально оновлений світ» [3, с.38].

Причому в наш час популізм значно активізувався з появою таблоїдів: мас-медіа, які користуються популярністю, в яких спрощена для розуміння інформація апелює до базових людських інстинктів та не вимагає «підключати» аналітичні здатності розуму для розмірковування над прочитаним. У наш час значна частина ЗМІ, на жаль, стала орієнтуватися саме на споживачів «жовтої» інформації, таблоїдів [4, с. 26].

Давно поширеною є думка про мало не прямий зв'язок між рівнем життя в країні та демократією в ній. Що більше демократії, то більше шансів для заможності громадян. Так само популярним є твердження, що голодним суспільствам не до демократії. В українських реаліях воно часто використовується для самозаспокоєння: мовляв, доки не станемо заможнішими, про демократичні інститути не може йтися. Проте насправді зв'язок між рівнем заможності та демократичністю або авторитарністю країни не такий уже й прямий. У світі вдосталь прикладів як авторитарних країн, що досягали економічних успіхів, так і демократичних держав з украй низьким рівнем розвитку [5].

Натомість є інша взаємозалежність. Рівень життя в країні зазвичай безпосередньо залежить від співвідношення в ній різних соціально-економічних пріоритетів: заохочення підприємливості та економічної активності громадян чи домінування симбіозу олігархічної верхівки та люмпенізованої маси, орієнтованих на привласнення наявних національних багатств. Перший варіант поширений і в умовах авторитаризму, другий – не рідкість і за формально представницької демократії [6, 11].

І олігархія, і люмпенізовані верстви за своєю природою є антагоністами приватної ініціативи, конкуренції та інших умов для заможності широких верств того чи іншого суспільства. Олігархія – тому, що це ускладнювало б, а то й повністю унеможливило б її економічне домінування та політичне панування. А люмпени – тому, що це суперечить їхньому запиту на «зрівняння в бідності» якщо не всіх, то бодай абсолютної більшості співгромадян. Адже успішні члени суспільства для люмпенської

психології є значно вагомішим подразником, ніж нечисленні, відокремлені від широкого загалу представники привілейованої верстви [7, с.118].

Виродження представницької демократії, яке спостерігається на тлі розквіту популізму та дедалі легковажнішого ставлення до політики, вчергове підтверджує те, що в Україні сформувалася саме люмпенсько-олігархічна модель суспільства. Нове покоління політиків вдало експлуатує схильність до популізму значної частини громадян, яку мало цікавлять справжні наміри політиків чи їхня готовність виконувати обіцянки. Саме заздрість до заможності інших на тлі власної бідності цілеспрямовано перетворюється на основний фактор людського невдоволення [8].

Подолання соціальної нерівності, а не загальне підвищення добробуту завдяки зростанню економіки та «національного пирога», подається як панацея від бідності в Україні. Це не тільки не створює ґрунту для ілюзорної соціальної справедливості як соціалістичної утопії майнової рівності, а й унеможливує утвердження соціальної справедливості через рівні умови для реалізації різного потенціалу кожного громадянина й суспільства загалом [9].

Модель суспільства, на верхівці якої перебуває вузький прошарок олігархії, що монополізує вплив на розподіл ресурсів і придушує будь-яку опозицію, а внизу — велика кількість бідних, що залежні від олігархів і радіють подачкам від них, не є українським винаходом [10].

Однак у наших умовах вона зросла на сприятливому ґрунті, підготовленому радянським періодом історії. То були десятиліття зрівнялівки й витравлювання з більшості громадян психології власника й підприємця і водночас формування привілейованої касты партноменклатури. Внаслідок імітації, а не реальних реформ, у 1990-х роках люмпенсько-олігархічна модель суспільства постійно відтворювалася навіть попри дві революції — 2004 та 2013—2014 років, хоч вони й пов'язувалися із середнім класом і громадянським суспільством.

Нині складається враження, що саме ті люди, які є споживачами «жовтої преси», мильних серіалів та примітивних телешоу, вирішили розпоряджатися нашим спільним майбутнім. І соціологічні опитування підтверджують, що більшість людей, які,

приміром, голосували в США за Президента Дональда Трампа, чи у Великобританії за вихід країни з Євросоюзу (Брексіт), є споживачами «жовтої преси». Тобто таблоїдизація мас-медіа певним чином спричинила попит на політичний популізм [11, с.41]. Адже ідеї популізму займали вагоме місце у формуванні політичних рухів та партій США, що базувалися на таких засадах: 1) традиція демократії; 2) конституціоналізм як основний принцип регулювання відносин у суспільстві; 3) формування єдиної американської політичної нації; 4) домінування економічної, політичної, військової та соціально-культурної парадигми у розвитку виборчої системи та культурних традицій.

Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гасет, описуючи людину масової культури, зазначав, що «бунт мас» вже охопив усі сфери суспільного життя (політичну, інтелектуальну, моральну, господарську, релігійну тощо). У цей час суттєво покращилися умови життя пересічних людей: значно знизилася дитяча смертність, збільшилася тривалість життя тощо. На думку Х. Ортеги-і-Гасета, появі людини «маси» сприяли ліберальна демократія, експериментальна наука та індустріалізм. Причини «бунту мас», зазначав він, полягали в тому, що «досконалість, з якою дев'ятнадцяте століття оформило організаційно певні сфери життя, спричинила те, що маси, яким це пішло на користь, вважають її не за організацію, а за природу» [12, с. 35]. Тобто існуючі форми політичного буття, які сприяли комфортному проживанню людини маси, вважаються вічними та незмінними (кимось даними). Думки про те, що ці блага створені людьми попередніх поколінь, навіть не приходять в голову класу споживачів (людям маси). Адже, якщо усвідомлювати, що різні форми політичного буття (конфігурація політичних інститутів, політичні режими, ідеології тощо) є організацією, а не природою, то ці форми слід плекати, оберігати. Тобто ними треба цікавитися, їх треба вивчати. Натомість класу споживачів популізму (люди маси) притаманні специфічні політико-ментальні характеристики: їх не цікавлять причини виникнення існуючого устрою суспільного життя. Їх цікавить лише їхній добробут і одночасно вони відмежовуються від причин цього добробуту [13, с. 20].

Отже, у масовій свідомості класу споживачів не розрізняються речі, створені природою і створені людьми. Таке ототожнен-

ня було характерне для епохи Античності, коли вважалося, що закони буття природи («фюзіс») та суспільства («номос») єдині. Тобто вважалося, що світ природи та світ соціальних взаємодій підвладні одним і тим же – циклічним – законам. Вперше спробували піддати сумніву ідею нерозривної єдності природного («фюзіс») та соціального («номос») софісти, висуваючи твердження, згідно з яким соціальний світ керується власними законами, які є відмінними від законів природи. Втім ці аргументи широкої підтримки в епоху Античності не набули [14].

Необхідність вироблення дієвих засобів і механізмів нейтралізації небезпечного впливу популізму на функціонування демократії актуалізують вивчення цього феномена як стилю політичної діяльності та як політико-культурного явища.

Якщо популізм, як свідчить історичний і сучасний політичний досвід, може подекуди виконати роль чинника певного вдосконалення демократії, то у незалежній Україні він став однією з її вроджених вад. Масштабний «популізм обіцянок», який перетворився на константу всіх українських виборчих кампаній, сприяв лише поглибленню за давних соціально-економічних проблем. Після краху українських лівих партій – наступників КПУ саме популісти прагнуть узяти на себе функцію виразної політичної артикуляції суспільного запиту на скорочення соціальної нерівності та розвиток соціальної держави. Проте вони здатні швидше дискредитувати це прагнення, ніж запропонувати країні якісну й ефективну соціальну політику. Проте брак такої політики загрожує Україні соціальною деградацією, штовхає громадян до абсолютного неконструктивного політичного радикалізму.

При цьому особливу увагу варто звернути на глибинні корені популізму, які живляться психологією мас, станом суспільної свідомості, рівнем політичної культури. Саме з урахуванням цього контексту можна виділити сутнісні характеристики популізму в усіх його історичних і видових проявах (як ідеології, політичного руху, різновиду політичної діяльності, політичної технології). Це дасть можливість збагатити наукові підходи щодо цілісного бачення популізму, аналізу широкого розмаїття його проявів у сучасному політичному процесі, а також сформулювати про-

позиції щодо мінімізації негативного та навіть руйнівного його впливу на життєздатність сучасної демократії.

До основних поширених в Україні ідей популізму та його слоганів, застосованих українськими політичними елітами, можна віднести: безпосереднє апелювання до народу, виступ від імені «пересічної людини»; маніпулювання формулою «воля народу – вищий закон»; висунення безвідповідальних програм; залучення до виборчої кампанії чи навіть включення до виборчих списків «народних улюбленців»: відомих спортсменів, співаків, акторів тощо; дистанціювання від «непопулярних заходів» та негативних соціально-економічних процесів, пошук «винних».

Серед основних ідей українського популізму можна виокремити: безпосередню участь народу в управлінні (так звана пряма демократія); недовіру до представницьких державних інститутів; критику бюрократії, корупції тощо. До специфічних рис українського популізму слід віднести: акцентування на ідеї можливості гарантованого забезпечення впливу кожного громадянина на процес ухвалення рішень («почую кожного»); наголос на можливості розв'язання завдань, які перебувають у межах компетенції інших суб'єктів політичного процесу (наприклад, подолання корупції); ідея соціального забезпечення і підвищення рівня життя в умовах кризи (підвищення зарплат в умовах дефіциту бюджету) і т. ін.; ідея перерозподілу матеріальних благ на користь незаможних або малозапечених верств («відібрати і поділити»); ідея геостратегічного вибору України (проросійський або проєвропейський); національно-культурне забарвлення (мовне питання тощо); ідеї місцевого патріотизму;

Насиченість ідей популізму в масовій свідомості громадян України призвела до того, що до популістських прийомів вдаються не лише окремі політичні сили та політики, а й усі чи майже всі суб'єкти політичної діяльності, що не в останню чергу пов'язано зі складними суспільно-політичними умовами, які виявилися сприятливими для ширшого застосування популізму. Зокрема, свідченням цього є окремі президентські та парламентські виборчі кампанії, що проводилися за роки незалежності, з огляду на використання в них яскраво виражених популістських прийомів та засобів.

Поширення популізму в українській політиці зумовлює його ототожнення із необґрунтованими передвиборними обіцянками політиків. Проте нині це явище є більш змістовним, а основні ідеї, які пропагує вітчизняний популізм, – це вимога прямої участі народу в управлінні («пряма демократія»), наявність авторитарного лідера, недовіра до представницьких і державних інститутів влади, критика бюрократії.

Таким чином, можна зробити висновок, що в Україні політики-популісти можуть бути небезпечними, насамперед через неефективність своєї діяльності, тоді як країна потребує реальних змін. Популізм – це шлях в нікуди, хоча можна стверджувати про виправданість його застосування на сучасному етапі суспільно-політичного розвитку українського суспільства.

Насамперед йдеться про тих політичних діячів, які насправді прагнуть позитивних змін, але, конкуруючи з відвертими популістами, котрі щедро роздають обіцянки, змушені застосовувати окремі популістські прийоми (спілкуватися зрозумілою для більшості мовою, давати обіцянки вирішення суспільних проблем тощо).

Певною мірою це виправдання, позаяк у суспільстві з низьким рівнем політичної та інформаційної культури, економічного забезпечення електорат не підтримуватиме тих політиків, що ігнорують їх потреби і запити на швидке покращення.

Популізм можна вважати неминучим супутником політичної свободи та демократичного устрою. Подекуди він постає силою, яка сприяє розширенню політичної участі, проведенню реформ в інтересах численних соціальних груп із низьким статусом. Схиляючись до протиставлення права більшості інтересам і правам тих чи інших меншин, популізм може бути загрозою правовій державі та базовим політичним і громадянським свободам. Скрізь, де популістські лідери отримували владу, вона набувала авторитарного характеру, супроводжувалася зловживаннями й утисками (але не знищенням) опозиції.

Наголосимо також на тому, що популізм, на відміну від традиційних ідеологічних систем, дуже залежить від особливостей різних національних політичних культур, конкретної сукупності обставин соціально-економічного та політичного життя тієї чи іншої країни.

1. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / пер. з нім. О. Юдіна. 2-е вид. Київ: Nika – Tsentr, 2015. 404 с.
2. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника; общ. ред. и послесловие А. Филиппова. Москва: Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.
3. Бек У. Космополитическое общество и его враги / пер. с англ. А. М. Хохловой. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2003. Т. VI. № 1. С. 24-53.
4. Бек У. Критическая теория мирового общества риска. Космополитический взгляд на проблему / пер. с англ. А. Маркова. *Прогнозис*. 2009. № 2 (18). С. 3-32.
5. Демчук П. Державна ідеологія та ідеологічна робота держав. *Розбудова держави*. 1994. № 5. С. 12-14.
6. Дем'яненко М. Популізм як соціально-політичний феномен. *Політологічний вісник*. 2012. Вип. 67. С. 47-70.
7. Денисенко В. М. Проблема свободи людини: конотації у філософських теоріях Нового часу. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. № 4. С. 115-129.
8. Денисенко В. М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. Львів: ПАІС, 1997. 274 с.
9. Денисенко В. Реформування інституційної системи політичних відносин та влади в державах транзитного характеру (на прикладі України). *Вісник Львівського університету*. Серія Філософські науки. 2008. Вип. 11. С. 150–159.
10. Докаш О. Абсолютний міф як основа для політичної міфотворчості. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Політологія. Соціологія. Філософія. 2010. Вип. 14. С. 12-14.
11. Ермоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX-XX століть. Київ: Дух і літера, 2018. 480 с.
12. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. Київ: Основи, 1994. 420 с.
13. Ортега-і-Гасет Х. «Інші і Я» – розвиток теми. Короткі роздуми про «Неї». *Філософська і соціологічна думка*. 1990. № 7. С. 33-43.
14. Ортега-і-Гасет Х. Спортивне походження держави. *Філософська і соціологічна думка*. 1990. № 6. С. 38–48.

References

1. Bek U. Vlada i kontrvlada u dobu hlobalizatsii. Nova svitova politychna ekonomiiia / per. z nim. Oleksandra Yudina. 2-e vyd. Kyiv: Nika – Tsentr, 2015. 404 s.
2. Bek U. Chto takoe hlobalyzatsyia? Oshybyky hlobalyzma – otvety na hlobalyzatsyiu / per. s nem. A. Hryhoreva y V. Sedelnyka; obshch. red. y posleslovyie A. Fylyppova. Moskva: Prohress-Tradytysyia, 2001. 304 s.
3. Bek U. Kosmopolitycheskoe obshchestvo y eho vrahy / per. s anhl. A. M. Khokhlovoi. *Zhurnal sotsyolohyy y sotsyalnoi antropolohyy*. 2003. T. VI. №1. S. 24–53.
4. Bek U. Krytycheskaia teoryia myrovoho obshchestva ryska. Kosmopolitycheskyi vzhghliad na problemu / per. s anhl. Aleksandra Markova. *Prohnozys*. 2009. № 2 (18). S. 3–32.
5. Demchuk P. Derzhavna ideolohiia ta ideolohichna robota derzhav. *Rozbudova derzhavy*. 1994. № 5. S. 12–14.
6. Demianenko M. Populizm yak sotsialno-politychnyi fenomen. *Politolohichnyi visnyk*. K. : «INTAS», 2012. Vyp. 67. S. 47–70.
7. Denysenko V. M. Problema svobody liudyny: konotatsii u filosofskykh teoriiakh Novoho chasu. *Sotsiohumanitarni problemy liudyny*. 2010. № 4. S. 115–129.
8. Denysenko V. M.

Problemy ratsionalizmu ta irratsionalizmu v politychnykh teoriiakh Novoho chasu yevropeiskoi istorii. Lviv: PAIS, 1997. 274 s. **9.** Denysenko V. Reformuvannya instytutsiinoi systemy politychnykh vidnosyn ta vlady v derzhavakh tranzytynoho kharakteru (na prykladi Ukrainy). *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Filosofska nauka. —2008. Vyp. 11. S.150-159. **10.** Dokash O. Absolutnyi mif yak osnova dlia politychnoi mifotvorchosti. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Serii: Politolohiia, Sotsiolohiia, Filosofiia. 2010. Vyp. 14. S. 12-14. **11.** Yermolenko V. Plynni ideolohii . Idei ta polityka v Yevropi XIX-XX stolit. Kyiv: Dukh i litera, 2018. 480 s. **12.** Orteha-i-Haset Kh. Vybrani tvory. Kyiv: Osnovy, 1994. 420 s. **13.** Orteha-i-Haset Kh. «Inshi i Ya» — rozvytok temy. Korotki rozдумы pro «Nei». *Filosofska i sotsiolohichna dumka*. 1990. № 7. S. 33-43. **14.** Orteha-i-Haset Kh. Sportyvne pokhodzhennia derzhavy. *Filosofska i sotsiolo- hichna dumka*. 1990. № 6. S. 38-48.

Kiyanka Iryna. Populism as a possibility of changes and reforms

The study of populism is updated by the existence of a social order from interested political actors who use populism to implement their programs and fight for power, focusing on opportunities for change and reform..

The relevance of the study is also evident in the absence of a comprehensive study of populism in Ukraine, a proper political science assessment of previous studies, a rethinking of some theses of individual researchers, and especially in connection with its actualization as one of the popular principles in action, behavior in contemporary political practice in Ukraine.

The concept of populism has been established in political science and history research in the absence of a generally accepted, unambiguous interpretation. The thesis of the complexity of the definition and the huge variety of manifestations of populism is the beginning of reflection on the populism of most authors who have researched this topic. The constituent scientific discussion, which has been going on for several decades, was the idea that the category of «populism» as a tool of political analysis in general should be abandoned. However, quite a lot of research by populist researchers is enough today a solid foundation for its active use in political science.

Political presented populist democracy, including calls for greater participation for reform, including through a popular referendum; populism of politicians, appointed not by ideological appeals to «people» with the requirement to build a unified coalition; reactionary populism — calls for fundamental changes that often find support instead of resistance and misunderstandings in their implementation.

Populism is most common among segments with low political and legal culture in conditions not yet strong structures of democracy. The inability of the masses to distinguish realistic proposals from demagogy, black and white vision of the world , the willingness next idol and hated by his rivals — all symptoms of low political culture actively used by populist leaders to mobilize public support.

Key words: populism, elections, political leader, political regime, political system, democracy.